

L'enigma bainunk. Primeres notes per a una recerca futura¹

Bainunk és l'apel·latiu d'un poble, una llengua i una cultura altament relacionada amb altres de la mateixa regió de l'Alta Guinea, en particular del joola. A diferència d'altres grups, els bainunk semblen està immersos en un profund declini que porta cap a la desaparició des de la vetlla del període colonial. Aquest procés d'etnocidi aparent, genera tot un seguit d'interrogants sobre les identitats col·lectives, culturals, sí, però també polítiques, en una regió on la major part dels grups que es consideren autòctons comparteixen l'essencial de l'estil de vida, tecno-econòmic i ecològic, religiós... Estan realment desapareixent els bainunk? S'amaguen? Són una fase identitària d'un cicle més ample? Què és el que desapareix o s'oculta? El cas dels bainunk pot il·luminar els significats de l'etnicitat a la regió i estimular recerques similars en medis diferents.

PARAULES CLAU: bainunk, joola, identitat i història, aculturació, pobles de l'Alta Guinea.

A Lisa Yandi, la dona bainunk que em va ensenyar a Oussouye les primeres paraules de joola el 1994.

Descansi en pau.

Yandiii! Inje ummu liñees.

Els bainunk² són un poble que es troba disseminat en diferents localitats del Sud de Gàmbia, Casamance (Sud de Senegal), i, en menor mesura, el Nord de Guinea-Bissau i de Guinea-Conakry. Van ser coneguts durant molt de temps per participar en regnes i imperis molt poderosos, que ja van ser mencionats pels primers cronistes portuguesos als segles XV, XVI i XVII. Avui, però, són uns pocs mil·lers de persones que viuen un procés identitàri ambigu. Mentre per alguns els bainunk estan a punt de desaparèixer definitivament, per d'altres resisteixen als diferents embats patits al llarg dels darrers dos segles.³

Els bainunk a Casamance

Tant les fonts colonials com els informants consultats –tant joola com bainunk– afirmen sense contemplacions que els primers habitants de Casamance, o fins i tot de la zona ubicada entre el riu Gàmbia i el riu Cacheu, van ser els bainunk.⁴ Poble agrícola, practicant com altres grups de la zona del cultiu de l'arròs, tenen una llengua pròpia de la qual s'han registrat, com a mínim, nou dialectes (De Lespinay, 1994).⁵ Aquesta varietat lingüística –en la que cada variant té influències de llengües veïnes diverses, com el joola, el manding o el balanta–, confirmaria dues coses: la vella fragmentació del grup bainunk i la llarga antiguitat de la seva arribada a la zona. Alguns estudiosos i un dels informants bainunks consultats afirmen que l'origen d'aquest

poble pot traçar-se fins a les terres de Kaabu, als contraforts occidentals del massís del Futa Jalon, avui a Guinea Conakry.⁶

La toponímia local de Casamance està farcida de paraules en la seva llengua: tots els noms de pobles començats en Ji- (també transcrit com a Dji-), i aquells acabats en -or, són d'origen bainunk, com Jibelor, Jibonker, Djirima, Djifango, Tabor... També, segons alguns informants, hi ha constància que són pobles d'origen bainunk Brin, Nyak, Niamon i Boro Faye. Sembla clar, a més a més, que la ciutat més important de Casamance en l'actualitat, Ziguinchor, és un poble d'origen bainunk, i segons alguns autors, quan els portuguesos van establir-se a la zona de forma constant, al segle XVII, aquesta estava poblada pel subgrup bainunk dels iziguicho, que hauria donat nom a la població en barrejar-se amb els primers grumets i mestissos d'origen portuguès (Pelissier, 1989, I).

Segons diverses fonts, diferents regnes de l'àrea compresa entre el riu Gàmbia i el riu Cacheu estaven dominats pels bainunks quan van arribar els portuguesos als segles XV i XVI.⁷ Coelho ens parla al segle XVII de regnes bainunk com Sangedugu, Jasi, Bichamgor (1953). Un altre exemple és el regne de Kasa (Kasa Mansa) poblat per kasanké (un subgrup bainunk, sembla ser), la capital del qual s'anomenava Brikama (nom d'origen bainunk), i que depenia de l'imperi de Kaabu, en el qual un dels clans matrilineals reials anomenat *Nanco* era bainunk (De Lespinay, 1994).⁸ Un altre cas, el regne de Kombo que existia al sud de la desembocadura

del Gàmbia fins a temps recents va estar dominat, segons Lespinay (2000), per bainunk mandinguitzats.⁹ De fet, la toponímia gambiana presenta molts noms en llengua bainunk, com la mateixa actual capital de Gàmbia, Banjul, que segons algunes fonts prové del terme bainunk «banjul», amb el qual es designa una planta (del tipus *Cyperus*) que es troba precisament a la Banyon Point (De Lespinay, ídem). Altres cronistes colonials (Maclaud, 1907) i investigadors contemporanis (Mark, 1985; Baum, 1999) sostenen que els bainunk –així com els manding– van dominar el comerç de diferents productes intercanviats amb els portuguesos, com la cera, la kola, etc. al llarg dels segles XVI, XVII i XVIII. Sembla que també van controlar el comerç d'esclaus.

La fi de l'hegemonia bainunk

Al llarg dels últims segles, els bainunk van anar rebent l'impacte de l'arribada de pobles diversos: l'expansió manding, especialment durant els segles XV i XVI des de l'est; la pressió demogràfica joola/felup des del sud, especialment a partir del XVII; la penetració fula des del sud-est, sobretot a partir del segle XIX.

A partir de la segona meitat del XIX, en algunes zones els bainunk ja estaven en clar declivi, com afirmaria Bocandé (1856). De fet, van recórrer als poders colonials –amb qui ja tenien contacte per temes comercials– per demanar protecció:

en 1863, le Yacine jusq'ici habité par les Bainounk demandant à devenir territoire français pour résister à l'invasion des Diola (...). Les Bainounk qui occupaient d'abord le pays (...) sont refoulés loin du Soungourougourou par les Diola qui ont traversé cette rivière. Ne pouvant résister à leur agresseurs, les Bainounk désirent nous donner leur pays espérant ainsi être protégés.¹⁰

Pocs anys després aquesta regió (l'àrea de Yacine) patiria la invasió de Fodé Kaba, i novament els bainunk en rebrien les conseqüències, fins al punt que Reclus, pocs anys després, diria que estan totalment mandinguitzats (1876).

També sembla ser que, a part de joola, manding i fula (o pehl), també els balanta i els bayot van atacar sovint els bainunk. A l'*Inquérito Etnográfico* coordinat per A. Teixeira da Mota i organitzat per la Colònia de la Guinea Portuguesa el 1946, no apareix l'etnònim bainunk, però sí el dels cassanga –subgrup bainunk– del poble de Sendegal (localitat situada entre São Domingos i Ingore, a l'actual Guinea-Bissau). Els individus entrevistats per Antero da Costa Taveira en aquest *inquérito* fan referència als seus orígens anomenant el regne de Brikama –demostradament bainunk– i mencionen les ràzies que van patir per part dels bayot i, sobretot, dels balanta –que van fer caure Brikama (Roche, 1985).¹¹ Costat senegalès, aquesta pressió balanta envers els bainunk també havia estat confirmada per Bocandé (1856), Simon (1859) i Brosselard-Faidherbe (1882). Aquesta progressiva pèrdua d'influència és interpretada per alguns bainunk a través d'una llegenda segons la qual l'últim rei bainunk anomenat Gana Sira Bana, que els historiadors no han pogut situar en el temps, va enviar una maledicció al seu poble abans de ser assassinat per membres de la seva cort reial en un acte de traïció (vegeu Djibril Tamsir Niane, 1989).

Després de la Conferència de Berlin (1885) els europeus comencen seriosament la penetració cap a l'interior i funden nous enclavaments, com el de São Domingos el 1899, en terra bainunk (Pelissier, 1989, II), procés que tampoc no permet cap possible recuperació de l'hegemonia d'aquest poble. Amb la formació dels nous estats post-colonials de Senegal, Gàmbia, Guinea-Bissau i Guinea-Conakry, les noves èlits no seran mai formades pels bainunk, grup ètnic del tot minoritari en tots els països.¹²

Bainunk i joola

Tant els informants joola consultats com els bainunk sostenen que una i altra societat són culturalment pròximes. On no hi ha cap tipus d'acord és en el grau d'aquesta proximitat. De fet, el ventall de les connexions bainunk-joola és realment ampli. En una ocasió vaig assistir a un debat acalorat entre un capellà bainunk (B) i un sacerdot de religió tradicional joola (J), ambdós d'una edat avançada. La cosa va anar així:

– (J) Els bainunk sou joola.

– (B) De cap manera. Nosaltres érem abans a la regió.

– (J) Sí, perquè nosaltres venim de vosaltres.

– (B) No, no! Som diferents.

Tot i que d'aquest breu debat podríem tirar del fil i aconseguir diverses pistes,¹³ ara ens interessa només destacar que mentre el joola afirmava categòricament que els joola venien dels bainunk, el bainunk defensava una clara separació entre uns i altres.

L'origen bainunk d'alguns dels subgrups joola –com hem dit al primer epígraf– sembla ser una evidència, tot i que ha de ser matitzada segons la zona: mentre al sud de la baixa Casamance sembla un fenomen clar, més cap a l'est la cosa és complicada, com testimoniava el cronista colonial francès citat poc més amunt quan deia que els bainunk tenien por dels joola. Fins i tot el rei Sibilumbay d'Oussouye (població de majoria joola, a la Baixa-Casamance), per boca del seu vell conseller reial, avui ja desaparegut, em va dir l'any 2001: «Els joola vénen de Guinea (Bissau), dels ajamaat, dels bainunk... Van portar d'allà cap aquí els seus costums, la seva manera de fer i és aquí on es manté millor la tradició. D'aquí van anar cap al Nord, cap a Esulaalu i el Fooñy. Alguns poden pensar diferent, però nosaltres creiem que va ser així.»¹⁴ De fet, en una ocasió aquell mateix joola sacerdot principal de la regió tradicional a Oussouye, quan li vaig demanar qui eren els bainunk em va respondre simplement: «Els bainunk som nosaltres. Venim de Jibelor.»¹⁵ Un altre informant, en aquest cas bainunk, em va assegurar que un dels barris d'Oussouye –considerat pels joola un dels més antics– és d'origen bainunk, encara que avui cap dels seus membres es presenti com a tal o, fins i tot, ho sàpiga.¹⁶ Alguns informants joola diuen, i amb aspror, que els bainunk són simplement aquells joola/felup que van optar per pactar amb els portuguesos i amb els manding per interès comercial. En aquest sentit és molt interessant la mirada de manjack, mancanya i balanta, grups veïns a joola i bainunks.¹⁷

Pel què fa a la semblança cultural, defensada per uns i altres, es pot corroborar en diferents elements. I, de fet,

ha estat subratllada pel sempre inspirat Robert Baum, historiador de les religions que ha treballat sobre els joola d'Esulaalu. De totes maneres, i sense voluntat de caure en teories difusionistes superficials, és ja sabut que moltes cultures anomenades subguineanes, tenen similituds profundes (pensem en els manjack, mancanya, joola, bainunk, balanta, baga...). A tall d'exemple, el *kayendu* joola –l'estri per llaurar– equival al *kubis* bainunk (en alguns dialectes bainunk es diu *gubik*) i es troba també en altres grups de la zona.¹⁸ L'interrogatori del mort, que en joola s'anomena *kasab*, equival al *busab* bainunk. Recordem que el que canvia en les llengües de la regió és la classe nominal, que en el cas joola es forma amb un prefix. Per tant, *kasab* i *busab* mantenen l'arrel *-sab*, que en joola vol dir també «aconsellar». També el ritual joola anomenat *kañaalen* vinculat a la fertilitat femenina es troba entre els bainunk (Journet-Diallo, 2007).

En el camp estrictament religiós hi ha uns paral·lelismes importants. En alguns dialectes bainunk, Déu es diu Jin, en altres Dinno, termes que no coincideixen en absolut amb el déu joola Atèmit o Emitay, però que té una sospitosa semblança amb el terme *báciin*, que fa referència a l'altar de la religió tradicional joola. De fet, sembla que en alguns dialectes bainunk *ciino* voldria dir «arbre», i *gucin* «allò fet d'arbre» i «altar de la pluja» (De Lespinay, *ídem*). Ja Valentim Fernandes, a principis del segle XVI, deia que els bainunk tenien una peça de fusta consagrada, anomenada *hatichira*, en la qual feien libacions i sacrificis amb vi de palmera i animals (1951). Els que hagin vist el cor d'un altar tradicional joola veuran similituds sorprenents amb la religió joola *awaseena*.

De fet, segons Sapir, citat per Baum (1999), la llengua bainunk i el joola, especialment el Húluf, parlat a Ousouye, s'assemblen bastant. No és el cas, però, amb altres variants del joola, especialment aquell parlat al Fooñy, al nord del riu Casamance, o fins i tot cap a la Mitjana i l'Alta Casamance (com explica De Lespinay, 1994). També trobem alguns patronímics bainunk que avui són comuns als joola i a altres grups subguineans, com Diatta, Mané, Coly, Sagna o Sambou, però altres, segons els informants consultats, són especialment bainunk: Biagui, Kabo, Yandi...¹⁹

Alguns cronistes colonials ja van assenyalar el procés d'aculturació bainunk amb altres grups: «les Bagnouns ne se rencontrent plus sans mélange que dans les villages isolés dans la région des forêts qui couvrent le territoire d'Adéane à Ziguinchor» (Brosselard-Faidherbe, 1882: 38). Per la seva banda, alguns científics socials, com Jean Girard, sostenen que l'organització socioeconòmica bainunk no difereix gaire de l'organització de les altres ètnies de Casamance i que l'originalitat bainunk és sobretot cultural (1965). De fet, aquest autor presenta una hipòtesi segons la qual els joola han adoptat alguns costums bainunk, com la masquerada anomenada *kumpo*, practicada a diferents pobles joola de l'àrea de Bignona, al nord del riu Casamance (*ídem*). Segons com es miri, això embolica més la troca identitària: els bainunk van desaparèixer però algunes de les seves tradicions es mantenen en els pobles joola. De fet, la permeabilitat de la cultura bainunk ja va ser assenyalada per Ferran Iniesta (1995), quan afirmà que una de les principals diferències entre aquests i els joola fou que els primers van ser fàcilment mandinguitzats,

mentre que els segons van resistir ferotgement, especialment en el cas del sud del riu Casamance, a la penetració manding.²⁰

El cas és que aquesta proximitat entre joola i bainunk fins i tot va arribar a fer dubtar als encarregats de fer el cens en època colonial, que en diverses ocasions, optaven per citar-los de forma conjunta. Per exemple, en un cens fet el 1961 per L. Verrière sobre la població senegalesa, l'autor presenta indistintament «diola ou bainounk» i situa la població d'aquest origen en 216.000 habitants (vegeu-lo publicat a Lombard, 1963: 16).

Maledicció reial o maledicció metodològica?

Avui, a Senegal, els bainunk, oficialment, no passen dels 6.100 individus i a la regió (incloent, doncs, Guinea-Bissau, Guinea-Conakry i Gàmbia), no passen dels 32.000.²¹ Poca cosa per a un poble que va dominar la Baixa i la Mitjana Casamance durant segles.²² La pregunta principal, doncs, és: «Què ha passat amb els bainunk?» Però és una pregunta que n'obre un centenar més.

Han realment desaparegut físicament degut a diferents processos sociopolítics succeïts els darrers 150 anys? Es tracta d'interpretar aquesta suposada progressiva desaparició a través només de les diferents invasions sobretot joola, manding i fula que han patit els bainunk? O la cosa és molt més complicada i han canviat la forma de presentar-se en públic –recordem la *self-presentation* dels estudis interaccionistes? Si aquesta hipòtesi es confirmés, voldria dir que la «manera de fer» bainunk –incloent, doncs, la religió tradicional– continua tenint unes dinàmiques pràctiques i simbòliques operatives en moltíssims pobles, encara que, des de l'exterior, aquests siguin identificats com a joola? (no oblidem que la identitat també es construeix des de fora). O realment s'ha produït un procés de joolaització en tots els sentits i només alguns vells més o menys nostàlgics recorden als joves que ells són bainunk i no joola? És, doncs, una qüestió generacional, en la que els joves s'estan joolaitzant contra la voluntat dels vells? I si és així, per què? Hi tenen alguna relació les noves formes de comerç, que són controlades sobretot per manding, wólof i fula? I l'escola, que trasllada un mapa ètnic generalista i poc propens a les minories? I la immigració transnacional, amb les estratègies identitàries que comporta? Però estem parlant només de joolaització? O, en el cas del bainunk islamitzats caldrà parlar de mandinguització? I la wolofització que es viu a Senegal com els ha afectat? Hi ha bainunk que han esdevingut wólofs, canviant-se el nom i optant per la religió musulmana a través d'alguna cofradia? I si és a través d'una cofradia (*mourida*, *tidjanya*, *qadriyya*, *layenne*...), quina és i per què? I aquells que han optat per abandonar el bainunk com a llengua i parlen crioll portuguès, manding, joola o wólof se senten igualment bainunk? Si un dels seus marcadors identitàris no és la llengua, quin o quins marcadors tenen? I quin paper juguen les cultures estatals? Viuen de la mateixa manera la bainunkitat –o l'abandó de la bainunkitat– a Gàmbia, a Guinea-Bissau, a Guinea-Conakry i a Senegal? I com ha afectat el llarg conflicte de Casamance a

la identitat bainunk? Pot ser que, segons el context, alguns bainunk hagin optat per amagar la seva proximitat als joola per por a represàlies del govern senegalès, mentre que en d'altres hagin optat per apropar-s'hi per estar convençuts que calia donar més pes a les reivindicacions meridionals de la Casamance pluriètnica? Pot ser una opció identitària, basada en l'estratègia d'apropar-se als joola, que, a diferència dels bainunk, figuren clarament en el mapa ètnic senegalès? I quin paper van jugar els diferents governs colonials respecte els bainunk? El fet que alguns subgrups bainunk demanessin protecció als francesos com va operar en tot el procés? Hi tenen a veure les polítiques tan diferents –formalment, almenys– respecte les autoritats tradicionals de portuguesos (creació de nous *régulos*, habitualment d'origen fula), francesos (assimilació, en teoria) i britànics (*indirect rule*)? I, donat que segons alguns estudis (que caldria confirmar), el poder bainunk es traspassaria a través de la dona, pot ser que les polítiques colonials, claríssimament marginalitzadores del poder femení, hi tinguessin alguna cosa a veure? I quina importància tindrien les pràctiques d'aliança –especialment interètniques– i els seus possibles canvis? I el pes de la maledicció del darrer rei bainunk? Com és viscuda? S'ha oblidat o folkloritzat i se'n parla només per fascinar els turistes o, malgrat que molts no en parlin (recordem el pes dels silencis en història africana), és una llosa viscuda com a tal pels actuals bainunks que, a més a més, podria influir des del punt de vista local en la pròpia falta d'interès en recuperar la vella identitat, optant per deixar-se joolaitzar? Els informants ens han parlat de vergonya d'alguns bainunks de presentar-se com a tals; de por; de sentit pràctic... Quins valors i sentiments han entrat en joc en tot aquest procés, o millor dit, per recordar els estudis contextualistes, en plural: quins valors i sentiments han entrat en joc en tots aquests processos viscuts en contextos geogràfics, culturals i històrics diferents?

En definitiva, cal un profund estudi sobre el «ser bainunk avui». Les preguntes del paràgraf anterior són pistes a seguir o a abandonar, però cal temps i temps per fer un treball ben fet sobre aquesta temàtica. Esperem que un dia nosaltres o altres investigadors poguem fer aquesta recerca a consciència i esbrinar l'abast de l'anomenada «maledicció» del darrer rei bainunk.

7. El navegant Alvares de Almada va visitar el rei de Kasa Mansa el 1570 a Brikama (citada per Diatta, 1998).
8. Per més informació sobre Kaabu vegeu Cissoko (1969) i Mané (1979).
9. Altres afirmen que Kombo va estar dominat per manding, i alguns per joola. Tot plegat presenta moltes possibilitats sobre el lligam entre ètnia i regne, sense oblidar la possibilitat que amb una estructura o altra, però sota noms semblants, les diferents poblacions hagin anat dominant o si més no influïnt una mateixa zona al llarg dels darrers segles. Ens falta, una vegada més, recerca sobre el terreny tant a través de la història oral com de l'etnografia.
10. «Notice historique sur la Casamance». Archives Nationales du Sénégal IG193, 1894, citats per Pélissier 1966: 651.
11. Da'ltra banda és important mencionar que, segons l'*Inquérito*, els bainunk de Senegal sovint es fan passar per manding (Teixeira da Mota, 1947).
12. A l'excepció d'un cas curiós, del que parlarem més endavant.
13. Sens dubte que un fos de religió catòlica i l'altre *awaseena* –de religió tradicional joola– jugava un pes important a la conversa.
14. No entrarem aquí en el debat sobre l'origen dels joola. Mentre uns, com els que citem, sostenen que vénen del Sud; altres, basant-se sobretot en el mite de les dues germanes, Ageen i Jambon, que van arribar amb la mateixa piragua i que afirmen que vénen de l'Est i que van donar l'origen als joola i als serer.
15. Poble considerat per tots els informants consultats com a clarament bainunk.
16. Una pista a seguir és el del subgrup desaparegut anomenat kunjan (o konjaen, segons la transcripció de Baum), població que vivia entre Oussouye i Esulaalu i que va entrar en guerra amb el Húluf. Més enigmes per resoldre...
17. És molt simptomàtic que en llengua manjack de la zona de Bassarel el terme *báñu* signifiqui «portuguès» (vegeu Buis, 1990). Hi hem de veure lligams amb el terme «bainunk» o tenen radicals semblants però amb significats diferents?
18. Vegeu els diferents textos de Marina Temudo.
19. De totes maneres, el tema dels patronímics és molt complicat donada la facilitat en que a vegades uns i altres se'l canvien. En tot cas aquí caldria analitzar perquè la gent i quina gent diu que uns patronímics són clarament bainunks i quins són bainunks i també joola, més que saber si són únicament i realment bainunks o no.
20. Vegeu també el text de Carreira (1964).
21. Lampreia (1966) diu que els bainouk eren 267 individus a Guinea-Bissau segons el Cens de la Població de 1950, una dada que caldria contrastar amb censos més recents.
22. Aquesta crisi bainunk és qüestionada per alguns bainunk que s'emmirallen en els èxits del polític casamancès Robert Sagna, el qual, segons diverses fonts, seria d'origen bainunk. Vegeu, a més, el relat de la seva iniciació i el seu ús polític (Ferdinand de Jong, 2002).

Bibliografia

1. Aquest treball no hauria estat possible sense una beca concedida per la FCT (Fundação para a Ciência e a Tecnologia) del Govern de Portugal. El meu agraïment profund a aquesta institució.
2. També els trobem transcrits com a bainouk, bainouk, banyum, bagnoun, banhum...
3. G.E. Brooks, citat per De Lespinay (1994) sugereix que els bainunk van desaparèixer del tot al llarg del segle XIX com a conseqüència del declini del comerç. Com veurem, des del nostre punt de vista, i d'acord amb De Lespinay, els bainunk continuen existint com a poble.
4. Per a una història de la regió es pot consultar Roche (1985), Mark (1985), Niane (1989), Baum (1999), entre d'altres.
5. Deixant de banda, com diu De Lespinay (idem), que hi ha molts bainunk que avui en dia parlen, com a llengua pròpia, el crioll portuguès, el joola o el manding.
6. De Lespinay i altres autors com J.L. Doneux (1978), i M.P. Ferry (citats per De Lespinay), sostenen que hi ha un lligam històricament llunyà, que alguns afirmen que és anterior al segle XIII –previ a l'expansió manding, doncs–, entre els bainunk i el grup tenda, que avui trobem a la zona fronterera entre el Senegal Oriental i el Nord de Guinea Conakry.

- ALVARES DE ALMADA, André (1946): *Tratado breve dos rios de Guiné e Cabo Verde até aos Baixos de Santa Ana*, Lisboa.
- BARRY, Abdoulaye (1987): *The joola languages: subgrouping and reconstruction*, Tesi doctoral, SOAS; Londres.
- BAUM, R. M. (1986): *A religious and social history of the Diola-Esula in Pre-colonial Senegambia*, Yale University: 464.
- BAUM, R. M. (1990): «The emergence of a Diola christianity.» *Africa* 60 (3): 370-398.
- BAUM, R. M. (1999): *Shrines of the slave-trade. Diola religion and society in pre-colonial Senegambia*. Oxford, Oxford University Press.
- BOCANDE, Bertrand (1856): «Carabane et Sédhieu», *Revue Coloniale: extrait des Annales maritimes et coloniales. De juillet à décembre* (2e série, Tome 16): 398-421.
- BOUR, Charles (1882): «Étude sur le fleuve Cazamance». *Revue Maritime et Coloniale*, 75: 330-358.
- BROSSELDARD-FAIDHERBE, H.F. (1882): *Casamance et Mellacorée. Pénétration au Soudan*. Librairie Illustrée, Paris, 106 pp.
- BUIS, Pierre (1990): *Essai sur la langue manjacko de la zone de Bassarel*. Instituto Nacional de Estudos e Pesquisas, Bissau.
- CARREIRA, António (1964): «A Etnonímia dos povos entre o Gâmbia e o estuário do Geba», *Boletim Cultural da Guiné Portuguesa*, Vol. XIX, núm. 75, Julho: 233-275.

- CISSOKO, Sékéne Mody i SAMBOU, K. (1969): *Recueil des traditions orales de Casamance et de Gambie*, Dakar, Ifan.
- COELHO, Francisco de Lemnos (1990): *Duas descrições seiscentistas da Guiné*, Academia Portuguesa da História, Lisboa.
- DE JONG, Ferdinand (2002): «Politicians of the sacred grove: citizenship and ethnicity in southern Senegal», *Africa*, Vol. 72: 203-220.
- DE LESPINAY, Charles (1994): «Toponímia e lingua baynunk como indicadores da História de Casamansa antes do século XVI», Comunicació presentada a la Conferència de l'ACEA a Montreal, el maig de 1992, i publicada a la revista *Soronda*, núm. 18: 135-161, Bissau.
- DE LESPINAY, Charles (2000): «Un lexique bagnon-floupe de la fin du XVII siècle», *Migrations anciennes et peuplement actuel des Côtes guinéennes* (dir. G erald Gaillard), *Cahiers Lillois*, L'Harmattan, Paris: 193-213.
- DIATTA, Christian Sina (1998): *Parlons joola*. L'Harmattan, Paris.
- FERNANDES, Valentim (1951): *Description de la Côte Occidentale d'Afrique*, Bissau.
- GIRARD, Jean (1965): «Diffusion en milieu diola de l'association du Koumpo Baïnounk», *Bulletin de l'Institut Français d'Afrique Noire*, Série B, Tome XXVII, n m. 1-2, janvier-avril: 42-98.
- INIESTA, Ferran (1995): «Jacobins contra Casamance», a VV.AA., * tnia i Naci  als m ns africans*, Clio, Barcelona: 297-318.
- JOURNET-DIALLO, Odile (2007): *Les créances de la terre- Chroniques du pays Jamaat (Joola de Guinée-Bissau)*. Brepols, Turnhout.
- LAMPREIA, José D. (1966): «Etno-hist ria dos Banhuns da Guinée Portuguesa» dins García de Orta, Vol. 14, n m. 4: 475-482.
- LOMBARD, J. (1963): *Connaissane du Sénégal.  tudes Sénégalaises* n m. 9, C.R.D.S, Saint-Louis.
- MACLAUD, Dr. (1907), «La Basse Casamance et ses habitants», *Bulletin de la Société Commerciale de Géographie*, Paris; 176-202.
- MARK, Peter (1985): *A cultural, economic and religious history of the Basse Casamance since 1500*. Studien zur Kulturkunde. Wiesbaden, Stuttgart, Franz Steiner Verlag.
- MANE, Mamadou (1979): *Contribution a l'histoire du Kaabu, des origines au XIX siècle*. Dakar, Ifan.
- NIANE, Djibril Tamsir (1989): *Histoire des mandingues de l'Ouest*. Paris, Karthala.
- PELISSIER, Paul (1966): *Les paysans du Sénégal. Les civilisations agraires du Cayor a la Casamance*. Fabregue, Saint-Yrieix.
- PELISSIER, René (1989 i 1997): *Hist ria da Guiné. Portuguesos e africanos na S negambia*. 2 vols. Imprensa Universit ria, Lisboa.
- RECLUS, Elisée (1876, 1874): *Nouvelle Géographie Univeselle: la terre et les hommes*. Paris, Hachette, vol. XII.
- ROCHE, Christian (1985): *Histoire de la Casamanc . Conquête et résistances (1850-1920)*. Paris, Karthala.
- SIMON, Eugène (1859): «La Cazamance et les peuplades qui en habitent les bords», *Bulletin de la Société de Géographie*, Quatri me S rie, Tome XVIII: 115-142.
- TEIXEIRA DA MOTA, A. (1947): *Inquérito Etnográfico organizado pelo governo da Col nia no ano de 1946, Publica o comemorativa do V Centen rio da descoberta da Guin , Bissau.*